

ŚRĪMAD-BHĀGAVATAM

PAÑCAMAḤ SKANDHAḤ

Pañcamo'dhyāyah

Text 1

Śrī-Rṣabha uvāca---

Nāyam deho dehabhājāṁ nṛloke
kaṣṭān kāmān arhate viḍbhujāṁ ye
Tapo divyāṁ putrakā yena sattvāṁ
śudhyed yasmād brahmaśaukhyāṁ tv anantam. (5.5.1)

Alt. reading: Nāyam deho dehabhājāṁ nṛloke
kas tatkāmān arhati viḍbhujāṁ ye
Tapo divyāṁ hy arhatha yena sattvāṁ
śudhyed yasmād brahmaśukham hy anantam

Anvaya---Śrī-Rṣabhaḥ uvāca---(he) putrakāḥ! Nṛloke (jagati) **dehabhājāṁ** (deha-dhāriṇāṁ prāṇināṁ madhye) **ayaṁ dehaḥ** (manuṣyadehaḥ) **viḍbhujāṁ** (śva-śūkarādīnāṁ api) **ye** (kāmāḥ santi, tān) **kaṣṭān** (ninditān kaṣṭapradān) **kāmān** (viṣaya-bhogān) **na arhate** (tadyogyaḥ na bhavati. Yataḥ kāmārhatve manuṣyaśūkarayoh tulātvāpatteḥ). **Divyam** (aprākṛtam bhagavatsambandhīty arthaḥ) **tapāḥ** (arhati). **Yena** (tapasā) **sattvam** (antaḥkaraṇāṁ) **śudhyet**. **Yasmāt** (śuddhāt sattvāt) **anantam** (apāram) **brahmaśaukhyāṁ** (brahmānandaḥ bhavati, saukhyasya nirvišeśasavišeśato bhedena dvaividhyapratipādakam). (*Gaudīyabhāṣya* 5.5.1)

Anuvāda---Śrī-Rṣabhadeva kahilena,---He putragaṇa, ihajagate dehadhāri-prāṇigaṇera madhye ei naradeha lābha kariyā duḥkhaprada viṣaya bhoga karā ucita nahe. Ai prakāra viṣayabhoga viṣṭhābhojī kukkuraśūkarādira madhye-o āche. Bhagavat-sevāpara aprākṛta tapasyā karāi ucita, yehetu taddvārā antaḥkaraṇa nirmala haya, hṛdaya nirmala ha-ile savišeśa o nirvišeśabhede dvividha brahmānanda lābha haya, tāhā apāra arthāt viṣaya-bhogādira nyāya sasīma nahe. (*Gaudīyabhāṣya* 5.5.1)

Śrīdhara Svāmī

Pañcame mokṣadharma-padeśaiḥ putrānuśāsanam
Uktam pāramahaṁsyāṁ ca tasya dvandvatitikṣayā. (1)

Viḍbhujām api ye santi, tān **kaṣṭān** duḥkhadān **kāmān** viśayān **nārhati**, tad-yogyo'yaṁ manuṣyadeho **na** bhavati. **Divyam** utkṛṣṭam. **Yena** tapasā. **Yasmāt** śuddha-sattvād **anantam** brahmaśukham bhavati. (*Bhāvārthadīpikā* 5.5.1)

Vīrarāghavācārya

Uktam evāha---ṛṣabha iti. Tadvan muktyupāyatvena bhagavadupāsanam upadekṣyamāṇo vairāgyam vinā upadiṣṭo'pi bhaktiyogo na samyak pratītiṣṭhatīti tad-utpattaye kāmān nindati---nāyam ityārdhena. **Dehabhṛtām** madhye yo **nṛlokaḥ** manuṣyas, tasmin saty **ayaṁ** manuṣyadehaḥ **kaṣṭān** kṛcchrasampādyān antato duḥkhā-rūpān **kāmān** yajñādīn prati **nārhati**, **kāmān** anubhavitum **nārhatīty** arthaḥ, kāmopa-bhogārtho **nāyam** nṛdeha ity arthaḥ. Kutaḥ? Ye kāmā **viḍbhujām** api sūkarādīnām api santi, kintu, he **putrakāḥ!** **Divyam** devasya viṣṇor ārādhānarūpam **tapaś** cartum arhati. Kim tat **tapaḥ** yad arhati? Tatrāha---**yasmāt** tapasāḥ **śuddhyen** nirastasamāsāro bhavet, **yena** ca **brahmaśukham** apāraṁ bhavet. Kāmopabhogaṇa sarṇṣṭih, evaṁ kāmopa-bhogah samsṭhitetuḥ, bhagavadupāsanam mokṣahetur ity uktam.

(*Bhāgavata-candra-candrikā* 5.5.1)

Vijayadhvaja Tīrtha

Putrāṇām tattvopadeśavyājena lokahitāya sakalaśāstraśārabhūtam tattvam nirūpayaty asminn adhyāye. Tatrādau viśayasevā mumukṣuṇā avaśyam varjanīyeti bhāvenāha---nāyam iti. **Nṛloke dehabhājām** śarīriṇām **ayaṁ dehaḥ** srakcandanādibhogāya **na** bhavati, kintu tapaścaraṇāyeti śeṣaḥ. So'pi puruṣārtheśv ekatvena vihitatvāt kartavya iti tatrāha---ka iti. Ye kāmā **viḍbhujām** ca sūkarādīnām api santi, **ko** vivekī **tatkāmān**---‘kāmyante’ iti **kāmāḥ** viśayān, tān viśayān arhati, na ko'pi śeṣaḥ. Tarhi anena kim vidheyam? Atrāha---**tapa** iti. **Tapo'ratha** kartum iti śeṣaḥ, ‘idam eva prayojanam, nānyat, pūrvatanaiḥ sādhitatvāt’ itīmam artham **hiśabdena** vakti. **Yena** tapasā **sattvam** antaḥkaraṇam **śuddhyet**. Tataḥ kim? Tatrāha---**yasmād** iti. **Yasmāc** chuddhāntaḥkaraṇād **anantam** antatrayavidhuram **sukham**---‘suṣṭhu nirdoṣam **khaṁ** jñānātmakam indriyam yasya tat’, tathā tad **brahma** sidhyatīti śeṣaḥ. **Hi** yasmāt, tasmāt tapaścaraṇam eva deha-dhṛtiprayojanam ity arthaḥ. **Hinā** ‘Mayy amantaguṇe’ (AV 2.2.144) iti vākyam smārayatīti vā. (*Padaratnāvalī* 5.5.1)

Viśvanātha Cakravartī

Svabhaktim svān upadiṣya vidhāya bharatam nṛpam
Pravrajya pañcame devo jaḍacaryām adīdrśat.

‘Upaśikṣayann uvāca’ (BP 5.4.18) ity uktam, tatra bhaktiyoge pravartayitum prathamaṁ manuṣyadehasya puruṣārthaśādhanatvam viśayabhogānaucityam cāha---nāyam iti. **Kaṣṭān** kaṣṭapradān **kāmān** yoṣiddarśanasparśanādīn **nārhatē** naivārhati iti. Kutaḥ? Ye **viḍbhujām** api santi, kāmārhatve manuṣyadehaśūkaradehayos tulyatvāpatter iti bhāvaḥ. Tena śūkaradehādibhir yan na labhyate, tad eva manuṣyadehena labdhūm yatanīyam, tad eva manuṣyatvacihnam kim? Tatrāha---**tapa** iti. Tac cānāhāravarṣātapa-sahanādikam vṛksādīnām api vartata iti tadvyāvṛttyartham āha---**divyam** aprākṛtam, bhagavatsambandhīty arthaḥ. He **putrakāḥ!** Anukampāyām **kan**. **Sattvam** antaḥkaraṇam.

(*Sārārthadarśinī* 5.5.1)

Śukadeva

Pañcame putrādīn prati mokṣadharmañ nirūpya, gr̄hādibhyo virakto’bhūd ṛṣabha iti varṇyate. Tatra tāvad viṣayāsaktir bandhahetuḥ, bhagavatsambanditapa-āsaktir mokṣa-hetur ity āha---**nāyam** iti. **Kaṣṭān** duḥkhodarkān **kāmān** viṣayān, **divyam** para-deva-sambandhi, tatprāvānyarūpam. **Yena** tapasā **sattvam** **śudhyet** dhruvasmṛtyartham bhavet, **yasmāt** dhruvasmṛtyarhāt sattvāt **brahma** **saukhyam** brahma-sāmyam bhavet.

(*Siddhāntapradīpa* 5.5.1)

Yadupatyācārya

Tatradau prekṣāvatā viṣayasevātyāgapūrvakam tapa eva kāryam ity āśayenāha---**nāyam** iti. **Ayaṁ deho dehabhājām** śarīradhāriṇām adhīno na tadicchānusāreṇa ciram na tiṣṭhatīti yāvat. Atah **ko** vivekī tat kāmayam̄ tatpoṣaṇopayuktaviṣayān **arhati?** Bhoktum iti śeṣah. Nanu, viṣayabhogaṣyāpi puruṣārthatvāt kathām ‘**nārhati**’ ity uktam? ity atas te tucchā antavantaś cety āśayenāha---ye kāmā **vidbhujām** svaśukarādīnām api bhavantīti. Tathā cātitucchā antavantaś cety āśayaḥ. Tarhi kim kāryam? ity apekṣāyām āha---**tapa** iti. **Tapaḥ** kāyakleśātmakam̄ sāstravimarśātmakam̄ ca **divyam** vaikuṇṭhādidiyuloka-sādhanam **arhatha**. Kartum iti śeṣah. **Hiśabdah** pramāṇaprasiddhidiyotakah. **Yena** tapasā **sattvam** antahkaraṇam̄, **yasmāc** chuddhāntahkaraṇād **brahma** yogyatānusāreṇa pūrṇam̄, **anantam** akṣayam̄ **sukham** āvirbhūtasvarūpasukham̄ bhavati. **Hiśabdenātra** pramāṇa-prasiddhim dyotayati. ‘**Tapo’rhattha**’ ity anvayaḥ. **Anantam** antatrayaśūnyam̄ **sukham** pūrṇasukhātmakam̄ **brahma** param brahmāpnotīti vyakhyeyam. (*Prakāśikā* 5.5.1)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

‘Dve brahmaṇī tu vijñeye mūrtam cāmūrtam eva ca
Mūrtāmūrtā-svabhāvo yaḥ dhyeyo nārāyaṇo vibhuḥ.

Yā yā śrutir jalpati nirviśeṣam
sā sābhidhatte saviśeṣam eva
Vicāra-yoge sati hanta tāsām
prāyo-valīyaḥ saviśeṣam eva. (Hayaśīrṣapañcarātra)
(*Gaudīyabhāṣyatathya* 5.5.1)

Text 2

Mahatsevām dvāram āhur vimuktes
tamodvāram yoṣitām saṅgisaṅgam
Mahāntas te samacittāḥ praśāntāḥ
vimanyavaḥ suhṛdaḥ sādhavo ye. (5.5.2)

Anvaya---(Śiṣṭāḥ) **mahatsevām** (mahatām sevām mahānto’pi dvividhā, brahmopāsakā bhagavadupāsakāś ca) **vimukteḥ** (nirviśeṣasavīśeṣabrahmasambandhitvena dvividhyā muktir api sāyujyam̄ bhaktimatpārśadatvam̄ ceti dvividhā viśabdād vyākhyeyā) **dvāram** (mūlam̄ kāraṇam̄) **āhuḥ** (kathayanti). **Yoṣitām saṅgisaṅgam** (yoṣitām striyām ye saṅginah, teṣām̄ saṅgam̄ strīparatantrāṇām̄ saṅgam̄) **tamodvāram** (tamasaḥ saṁsārasya narakasya dvāram kāraṇam̄ āhuḥ) (tatra). **Ye samacittāḥ** (ye abhedadarśinah) **praśāntāḥ** (śuddhacittāḥ bhagavanniṣṭhabuddhayaś ca) **vimanyavaḥ** (krodharahitāḥ) **suhṛdaḥ** (sarvesām hitakāriṇah) **sādhavaḥ** (paradoṣāgrāhiṇah bhavanti) **te mahāntāḥ** (jñeyāḥ).

Anuvāda---Paññitaganā brahmopāsaka o bhagavadupāsakabhede dvividha. Tāñhārā mahat sevāke-i brahmaśayujya o bhagavānera pārśadatva lābhārūpa dvividha mukti-prāptira upāya evam strīsaṅgigaṇera saṅgake narakera dvārasvarūpa baliyā thākena. Yāñhārā samadarśī, bhagavāne niṣṭhāyukta, akrodhī sarvabhūtahite rata evam adośadarśī ---tāñhādigake-i mahat baliyā jānibe. (Bhagavanniṣṭhatāi bhagavadupāsaka mahatera višeṣatva). (*Gaudīyabhāṣya* 5.5.2)

Śrīdhara Svāmī

Mokṣabandhator nidānam āha---**mahatsevām** iti. **Tamasah** saṁsārasya **dvāram** **yoṣitām** ye **saṅgas**, teṣām **saṅgam**. Mahatām lakṣaṇam āha sārdhena---**mahānta** iti. **Sādhavah** sadācārāḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 5.5.2)

Vīrarāghavācārya

Evaṁ bhogopāsanayor bandhamokṣahetutvam abhidhāya, taylor nidānam āha. **Mahatām sevām vimukter dvāram** mūlam kāraṇam āhuḥ, tathā **yoṣitām** strīṇām ye **saṅginah**, teṣām **saṅgam tamasah** saṁsārasya **dvāram** āhur ity anuṣaṅgah. Ke te mahāntah, yatsevā vimukter dvāram? Tatrāha sārdhena. **Ye samacittatvādiguṇayuktās, te mahānta** ity anvayah. **Samacittāḥ** sukhaduḥkhādiśv avikriyamāṇacittāḥ sarvasya brahmātmakatvajñānāt, **praśāntāḥ** jitabāhyāntahkaranāḥ, **vimanyavah** titikṣavah, **suhṛdāḥ** sarvabhūtahitaiśināḥ, **sādhavah** paropakāraniratāḥ. (*Bhāgavata-candrikā* 5.5.2)

Vijayadhvaja Tīrtha

Anvayavyatirekamukhenemam artham draḍhayati---**mahatsevām** iti. **Yoṣitām saṅgibhiḥ** saha **saṅgam** ity anena kaimutyanyāyo darśita iti jñātavyam. Niṣiddhety upapadaṁ yojyam, anyathā yośinmātrasyāpi heyatvāṁ prasajyeta, tac cānupapannam--- ‘Na kāñcana striyāṁ pariharet’ (...) iti śruter iti bhāvah. Dve nityamuktī tatrānanta-sukhalakṣaṇaika nityaduḥkhalakṣaṇānyeti boddhavyāṁ, mahallakṣaṇe jñāte tatsevāyāṁ śraddhātiśayah syād iti tallakṣaṇam āha---**mahānta** iti. **Ye samacittatvādiguṇavantas, te mahānta** ity anvayah. ‘Manā jñāne’ (DP 4.67) iti dhātūr višeṣena jñānaśīlāḥ, ‘Manā vyavahārapaṇe ca’ (DP...) iti dhātūr viśiṣṭavyavahāraśīlā iti vā, **same** brahmaṇi **cittām** yeṣām, te tathā, **samām** tattadyogyatānusūrtām **cittām** yeṣām, te tathetī vā. **Sādhavah**---rāgādidoṣavidhurāḥ. (*Padaratnāvalī* 5.5.2)

Jīva Gosvāmī

Mahād iti yugmakam. Tatra **mahānta** iti sārdhakam. Tad evam brahmaśaukhyasya nirvišeṣasavišeṣatābhedenā teṣu satsu ye mahāntas, teṣām dvaividhyapratiṣṭāpākam mahatām dvaividhyam āha---**mahānta** iti. **Ye samacittā** nirvišeṣabrahmaniṣṭhā abhedadarśinas, **te mahāntas**, teṣām śīlaṁ sādhanāny āha---**praśānta** ityādinā. Punar uttarān mahadvišeṣān āha---**ye** veti. **Vaśabdaḥ** pakṣāntare; uttarapakṣatvād asyaiva śraiṣṭhyam. ‘**Mayi kṛtaṁ** siddhāṁ yat **sauhṛdaṁ** prema, tad evārthaḥ paramapuruṣārthaḥ yeṣām tathābhūtā ye, **te mahāntah**’ iti pūrvēṇānvayah. Teṣām śīlaṁ sādhanāny āha---**janeṣv** ityādinā. Yato **mayi sauhṛdārthāḥ**, tata eva **dehambhāravārtikeṣu** viṣayavārtāniṣṭheṣu **janeṣu**, tathā **geheṣu** jāyātmajabandhuvargayukteṣu **na prītiyuktāḥ**; kintu **yāvadārthaḥ** yāvān arthaḥ śrībhagavadbhajanānurūpam prayojanam, tāvān evārtha dhanām yeṣām, tathābhūtā ity arthaḥ. Yadvā, **yāvān artha** matsauhṛdamayabhaktis, tāvān tadanurūpa eva, na tv adhikanyūno’rtha dhanām yeṣām te. Ubhayor mahattvām ca,---mahājñānitvān

mahābhāgavatatrāc ca, na tu dvayoh sāmyābhīprāyēṇa,---‘Muktānām api’ (BP 6.14.5) ityādyukteḥ. Atra ‘jñānamārge brahmānubhavino **mahāntah**’ ‘bhaktimārge labdha-bhagavatpremāṇo **mahāntah**’ iti lakṣaṇasāmānyam iti jñeyam. (*Kramasandarbhā* 5.5.2)

Viśvanātha Cakravartī

Manuṣyadehād evoddhārō’dhāhpātaś ca bhavatīti tayoḥ kāraṇam api manusya-dehe’stīty āha---**mahad** iti. **Vimukter** vividhamukteḥ. ‘Brahmasaukhyam hy anantam’ (BP 5.5.1) iti pūrvokter brahmasaukhyasya ca nirviśesasaviśesabrahmasambandhitvena vaividhyān muktir api sāyujyam bhaktimatpārsadatvam ceti dvividhā **viśabdād** vyākhyeyā. **Mahānto**’pi dvividhā---brahmopāsakā bhagavadupāsakāś ca; teṣāṁ lakṣaṇam tantreṇaivāha---**samacittah** abhedadarśināḥ akūṭilacittāś ca, **prasāntah** praśamādiyuktāḥ bhagavanniṣṭhabuddhayaś ca, ‘Śamo manniṣṭhatā buddheḥ’ (BP 11.19.36) iti bhagavadukteḥ. ‘**Vimanyavah**’ ityādīviśeṣaṇatrayam ubhayatra tulyārtham. **Sādhavah** paradoṣāgrāhiṇah. (*Sārārthadarśinī* 5.5.2)

Śukadeva

Taporucyutpādanadvārā **mahatsevām vimukter dvāram**. Viśayarucyutpādanadvārā **yośitām saṅgiṣaṅgam** tamasaḥ samsārasya **dvāram āhur** bandhamokṣavida iti śeṣaḥ. Mahallakṣaṇam āha---**mahānta** iti sārdhena. **Kṛtanī sauhṛdam evārthah** prayojanāṁ yeṣāṁ te, ‘deham bibhrati’ iti **dehambharah** kalatrāpatyādayas, tatparā **vārtā** yeṣāṁ, teṣu **janeṣu, jāyā, ātmajāḥ, rātir** mitram dhanāṁ vā, tadvatsu **grheṣu ca na prīti-yuktāḥ yāvadarthāḥ** yāvadartham evārtho yeṣāṁ iti ‘Śākapārthivādīnām uttarapada-lopaś ca’ (...) ity anena samāsaḥ. Dehanirvāho yāvatā bhavet, tāvan mātragrāhiṇa ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 5.5.2-3)

Yadupatyācārya

Nanu, saṁsārāsaktānām uktarūpatapahākaraṇe kathaṁ pravṛttih? ity atas tatra kāraṇam darśayan anarthaphalavattvāc ca viśayabhogo varjanīya ity āśayenāha---**mahatsevām** iti. **Dvāram** uktarūpatapahākaraṇādīdvārakāraṇam ity arthaḥ. ‘**Yośitām**’ iti svaviśayopalakṣaṇam. Sarvaviśayasneḥavatsu saṅgaṁ snehaṁ **tamodvāram** adholokaśādhanāṁ viśayavatsneḥasāṅgo yadā’narthaphalas, tada kiṁ vācyam viśayasneho’narthaphala iti kaimutyanyāyenoktam iti jñātavyam. Ke mahāntah? ity apekṣāyāṁ tallakṣaṇam āha---**mahānta** iti sārdhaślokena. **Same** brahmaṇi **cittam** yeṣāṁ iti vā, **samaṁ** tattadyogyatānucitam sakalacetanajñānam yeṣāṁ iti vā’rthaḥ. Parasparam suhṛdo na matsarayuktā ity arthaḥ. **Sādhavo** rāgādidoṣarahitā vihitānuṣṭhānādinā sadguṇayuktāḥ.

(*Prakāśikā* 5.5.2)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Asat-saṅga tyāga ei vaiṣṇava ācāra
Strī-saṅgī eka asādhu krṣṇābhakta āra. (CC Madhya 22śa).
(*Gaudīyabhāṣyatathya* 5.5.2)